

מכתלי בית הדין

תשובות אקטואליות
בענייני חושן משפט
על הפרשה

גיליון ש"ה, פר' פינחס תשפ"ה

משולחנו של הגאון
רבי מנחם מנדל
פומרנץ שליט"א
ריש מתיבתא 'עוז והדר'

האם נכון להעביר בצוואה נכסים לצדקה

שנפטר ללא צאצאים, והניח רק שתי אחייניות - בנות אחיו. בחייו, העביר ראובן חלק מנכסיו ליוסף, בן אחותו. יוסף לקח סחורות רבות ומכרן בארץ אחרת ללוי וליהודה בהקפה (כלומר בתשלומים דחויים). טרם הגיע זמן הפירעון של תשלומים אלו, נפטר ראובן. במצב זה, באה לאה (אחת האחייניות) ותבעה מלוי ויהודה מחצית מכל החובות שהם חייבים ליוסף, וכן מחצית מכל שאר נכסי ראובן, בטענה שהיא יורשת חצי מהכל לפי דין תורה. מנגד, טען יוסף שאין לה כל חלק בנכסים, שכן ראובן נתן לו אותם במתנה גמורה בעודו בחיים. השאלה שנשאלה היא - מי נאמן בטענתו.

בתשובתו, כתב המהרשד"ם שבמקרה כזה נדרש שיקול דעת מעמיק. אמנם מצד הדין הפשוט, אדם רשאי לעשות בנכסיו כרצונו - לתת לזה ולמנוע מזה, ואפילו אם יש לו בנים. אולם, חכמים הורו 'לא תהא בעבורי אחסנתא', כלומר שאין ראוי לאדם להעביר נחלה ממי שזכתה לו תורה.

הוסיף המהרשד"ם וכתב שעל בית הדין מוטל לעשות כל מאמץ אפשרי כדי להעמיד את זכות כל אחד מהצדדים על מכונו, ולהחזיק כל אדם בחזקת כשרות - כמי ששומר תורה ומצוות ואינו רוצה לעבור "אפילו על דבר קל מדברי חכמים אם אפשר, כל שכן על דברי תורה". ממילים אלו משמע שמעביר הנחלה עובר לא רק על דברי חכמים אלא יתכן אף על איסור מן התורה.

שיור ירושה לרוח חכמים

התשב"ץ (ח"ג סימן קמז) כתב לגבי מי שרוצה לחלק את נכסיו לכתחילה, שבנוסחי שטרות קדומים של הגאונים מופיע שיור של ארבעה זוזים ליורשים, כדי שתהא רוח חכמים נוחה הימנו. דברים אלו הובאו בחתם סופר (ח"ה סימן קנא), והוסיף שאף שפשטות לשון הגמרא אינה תומכת בכך, מכל מקום 'דעת הגאונים רחבה מדעתנו'.

ואמנם באגרות משה (ח"מ ח"ב סימן

בי עבורי אחסנתא) שהכוונה למקום שבו האב משנה מסדר הירושה הראוי, והיינו שהזהיר שמואל את רב יהודה שלא יהיה עד בצוואה שמשנה מדיני הירושה שנקבעו בתורה. וכך נפסק להלכה (ח"מ סימן רפב סעיף א) שכל המעביר נכסיו לאחרים ומניח יורשיו, אף על פי שאין היורשים נוהגים כשורה, אין רוח חכמים נוחה הימנו, והאחרים זוכים בכל מה שניתן להם.

גדר האיסור

באשר לגדר האיסור, מצינו בראשונים שכתבו שיש בזה איסור ממש. הרא"ש כתב (שו"ת כלל פה סימן ג) שמי שנותן מתנה מנכסיו ויש ספק אם התכוון להוציאה מבניו, אומרים שאם נתן מתנה לאחר מותו, אנו אומדים את דעתו שאינו רוצה להעביר הנחלה מהבנים לבנות, 'כי עבירה הוא'. וכן כתב מהר"י בן לב (ח"ג סימן צג) בתחילה שאין מחזיקים אנשים כרשעים לטעון שעברו על דברי שמואל שאמר 'לא תהיו בי עיבורי אחסנתא', אלא ששוב חזר להסתפק שמא אינו נקרא רשע אחרי שהתורה נתנה רשות לאב להנחיל לכל מי שירצה. וגם בהלכות קטנות (ח"ב סימן רסז) מצינו שיש בזה איסור שעובר על דברי סופרים, והסתפק אם חייב נידוי. ובשו"ת בעי חיי (ח"א סימן קפח) כתב שגם הנותן עצה בזה נקרא רשע.

הראנ"ח (שו"ת ראנ"ח סימן קיח) כתב שאף על פי שאין לנו בלשון המשנה אלא 'אין רוח חכמים נוחה הימנו', ואין בית דין כופים אותו בשום כפייה שבעולם, מכל מקום יש בזה איסור. וכפי שאמרו בירושלמי (בבא בתרא פ"ח ה"ו) שעל מעבירי אחסנתא נאמר (יחזקאל לב כז) 'ותהי עונותם על עצמותם', ומותר גם לקרוא להם 'עבריינים' כיון שאין רוח חכמים נוחה מהם.

מדברי המהרשד"ם (ח"מ סימן שלו) משמע שיתכן שמדובר באיסור תורה. המהרשד"ם נשאל בדין ודברים שבין קרובים האם המת עשה העברת נחלה מהיורשים הראוי על פי דין תורה לקרוב אחר. המעשה שם היה בראובן

עיר חרדית שבצפון הארץ, מתגורר ר' אליעזר וייסמן, איש עסקים מצליח ובעל נכסים רבים. ר' אליעזר, בן למשפחת רבנים מיוחסת מגליציה, הקים רשת של חנויות לתשמישי קדושה שהתפרסה ברחבי הארץ והביאה לו הצלחה כלכלית רבה. בהגיעו לגיל שבעים וחמש, החל ר' אליעזר לחשוב על סידור ענייניו לעת זקנה. למרות שברוך ה' בריאותו טובה, הוא מבקש להסדיר את חלוקת רכושו לאחר מאה ועשרים. לר' אליעזר שלושה בנים (ר' זושא, ר' נפתלי הערש ור' אלימלך), כולם נשואים ומטופלים בילדים כ"י.

לאחר מחשבה רבה והתייעצות, שקל ר' אליעזר להקדיש חלק משמעותי מרכושו (כ-40%) למוסדות צדקה, ישיבות וכוללים. את יתרת הרכוש תכנן לחלק בין ילדיו.

לפני עריכת הצוואה, פנה ר' אליעזר בשאלה, האם לפי ההלכה נכון לכתחילה להקדיש חלק כה משמעותי מרכושו לצדקה, או שמא יש בכך משום עקיפת דיני הירושה ההלכתיים ופגיעה בזכויות היורשים על פי דין תורה?

תשובה

העברת נחלה

סדר הנחלות מבואר בתורה (במדבר כז ח-יא), והוא מתחיל בבן הראוי לרשת תחילה. בהעדר בן, עוברת הנחלה לבת, ובאין בת - לאביו של הנפטר. נפטר האב, יורשים האחים, ובהעדרם - האחיות, וכך הלאה לפי סדר זה.

שנינו במשנה (בבא בתרא קלג:) כי הכותב נכסיו לאחרים ומניח את בניו, אף שמעשהו קיים, אין רוח חכמים נוחה הימנו. רבן שמעון בן גמליאל אומר שאם לא נהגו בניו כשורה, זכור לטוב. הגמרא שם מסתפקת אם חולקים חכמים על רשב"ג, ומביאה ראייה מדברי שמואל לרב יהודה שאמר לו 'לא תהוי בי עבורי אחסנתא', ואפילו מבן רע לבן טוב. ופירש רשב"ם (ד"ה

(ג) כאשר דן בעניין העברת נחלה, כתב שאף שלהלכה נפסק כשמואל שאסור להיות 'בי עבורי אחסנתא', מכל מקום כאשר משאיר שיור של ארבעה זוזים כדי שתהא רוח חכמים נוחה הימנו, הדבר מותר. והביא שם שהתשב"ץ (שם) הזכיר ששיור של רביע זהוב אינו מספיק כדי שתהא רוח חכמים נוחה הימנו, אבל שייעור ארבעה זוזים, שהיה דבר חשוב בזמנם, עושה שתהא רוח חכמים נוחה הימנו. ומסקנתו לגבי המקרה שנשאל עליו, שכאשר השאיר לכל בן אלף דולר - שהוא בוודאי דבר חשוב אף יותר מארבעה זוזים שהיו בזמן הגאון - היה רשאי לתת את השאר לאחרים, ורוח חכמים נוחה מזה.

חשוב לציין כי תשובת האגרות משה נכתבה

ומסיים האגרות משה שם שאולי כאשר כוונת המוריש המצוה היא להעביר נחלה, בזה אסור אף כשנותן לצדקה. שהרי מה שאמרנו שמצוות צדקה עדיפה, היינו דווקא כשכל כוונתו היא אכן לצדקה, אבל כשעושה זאת מתוך כוונה להעביר נחלה, אין זו מצוה

לפי חמשים שנה, וכעת כח הקניה של הדולר וחשיבותו פחותה בהרבה, ואפשר שכיום לדעת האגרות משה אין די באלף דולר (וכן העיר הגר"י סילמן אוצר המשפט ח"ב עמוד רכה). וראה עוד באגרות משה (שם סימן מט) שכתב להניח חמישית מהנכסים ליורשים לפי דין תורה, וביאר שחמישית הנכסים הוא דבר חשוב בוודאי לכל מוריש, ונראה ליישב הסתירה, כי אלף דולר הוא לעולם דבר חשוב לפי שהוא סכום גבוה מצד עצמו, אבל גם בירושה קטנה יותר אם מניח לכל הפחות חמישית מהירושה, נחשב כדבר חשוב מהירושה ומותר.

וראה בפתחי חושן (ירושה פרק ד הערה ט) שהביא כי החתם סופר (שם) תלה הדבר במה שישאר ליורשים 'מנה יפה', ושכן הוא לשון המנחת יצחק (ח"ג סימן קלה ס"ק טז) ששייך 'מנה יפה' ליורשים, על כן העלה בפתחי חושן (שם) שנראה כי הכל תלוי בכך שגם היורשים לפי דין תורה ירשו סכום מכובד מתוך הירושה, ושאין שיעור מוחלט לדבר, והכל לפי ראות עיני הדיין.

צדקה מירושה לרוח חכמים

ועתה נבוא לבאר כיצד הדין כאשר אדם מעביר את נחלתו ונותנה לצדקה, האם גם בזה קיים הדין של 'לא תהוי בעבורי אחסנתא'. החתם סופר (שם) נשאל על ידי ידידו רבי אברהם יצחק אב"ד פרישטאט אודות אדם עשיר שאין לו בנים והוא רוצה לערוך שטר צוואת בריא, להקדיש את רוב עושרו לקרן קיימת לדברים טובים, ואת המיעוט להשאיר ליורשיו. השאלה הייתה אם מותר לתלמיד חכם להזדקק לכך, שהרי כתב המחבר (סימן רפב) שמידת חסידות היא שלא להעיד בצוואה

שמעבירים בה נחלה.

השיב החתם סופר שמעשים שבכל יום שמי שאין לו בנים מצוה לעשות מנכסיו קרן קיימת ודברים טובים, ונראה כי הטעם לכך הוא מהמבואר בגמרא (בבא בתרא קלג:) על הפסוק 'והעברתם נחלתו' (במדבר כז ח), שמי שאין לו בן הקדוש ברוך הוא מתמלא עליו עברה, ואין עברה אלא גיהנום. אם כן, אדם כזה רוצה להציל את עצמו מגיהנום על ידי צדקה זו, והוא קודם לעצמו מיורשיו, ובמקרה כזה ודאי מותר.

מתן צדקה למי שאין בנים

אמנם מסתימת לשונו של החתם סופר משמע שדברים אלו אמורים רק במי שאין לו בנים ורוצה להינצל מדינה של גיהנום. וכתב באגרות משה (שם) שלפי טעם זה - שזכות מצוות הצדקה תצילו מעברת הקדוש ברוך הוא למי שאין לו בן והוא קודם ליורשיו - הרי גם כשיש לו בנים יש לו לחשוש לעונשי שמים אחר מיתתו על חטאים שונים. ואין לנו גדול מרבן יוחנן בן זכאי מימיו עד ימות המשיח, וגם הוא היה ירא מעונשי שמים של גיהנום, כפי שמוזכר בגמרא (ברכות כח:). נמצא שכל אדם צריך את זכות הצדקה להצילו מגיהנום, והוא קודם לעצמו אפילו מבניו.

והנה בעניין שיעור נתינת הצדקה בעת מיתתו, מצינו בחכמת אדם (כלל קמד סעיף יב) שכתב כי הבא לתת צדקה בשעת מיתתו, ראוי לו לחוש לדברי השאלות (פרשת כי תשא) שקבע את השיעור עד שליש. והוסיף שם שאילו הרמ"א (יו"ד סימן רמט סעיף א) היה רואה את השאלות, לא היה חולק עליו במה שכתב שבשעת מיתתו יכול אדם לתת כל מה שירצה מנכסיו לצדקה.

ההיתר לנתינת צדקה

לעומת זאת, באגרות משה (שם) הסיק בפשטות שבנותן לצדקה לא שייך לאסור, שהרי מן הדין אדם רשאי לתת אף רוב ממונו לצדקה, ובלבד שישאיר לעצמו מקצת, שהרי אמרו בגמרא (ערכין כח.) שאסור לאדם לתת את כל ממונו.

ומה שמצאנו לתקנת אושא המוזכרת בגמרא (כתובות ג.) שלא יבזבז אדם יותר מחומש נכסיו לצדקה, ביאר באגרות משה שתקנה זו היא רק מחיים, מחשש שמא ירד מנכסיו, אבל לאחר מותו אין חשש זה קיים. ולכן לאחר מותו אין מקום כלל לאסור לתת צדקה אף ברוב ממונו, אם הוא משאיר קצת. והביא שכן כתב הרמ"א (יו"ד סימן רמט סעיף א) שבשעת

מותו יכול אדם לתת לצדקה כל מה שירצה. עם זאת, ביאר שאפשר שכוונת הרמ"א אינה להתיר לתת את הכל, ואף שסתם וכתב שיכול לתת כל מה שירצה, אין כוונתו שיתן הכל. שהרי מדין 'חרם' למדנו (ערכין שם) שאין לתת הכל, ואם כן אין סברא שבשעת מיתתו יהא אדם רשאי להחרים את כל נכסיו. ומה שסתם הרמ"א שיכול כל מה שירצה ולא כתב שאסור לתת הכל, הוא משום שלא מצוי שאדם יתן את כל נכסיו לצדקה.

והוסיף באגרות משה שאף בלא יראת גיהנום, כל שאדם רוצה להוסיף לעצמו זכויות, גם זו טובה גדולה לעצמו, ובוודאי שהוא קודם לבניו בכך.

ומסיים שם שאולי כאשר כוונת המוריש המצוה היא להעביר נחלה, בזה אסור אף כשנותן לצדקה. שהרי מה שאמרנו שמצוות צדקה עדיפה, היינו דווקא כשכל כוונתו היא אכן לצדקה, אבל כשעושה זאת מתוך כוונה להעביר נחלה, אין זו מצוה.

בשו"ת שבט הלוי (חלק ד סימן רטז) הביא כי הרבה ראשונים גרסו במשנה שרק במעביר כל נכסיו אין רוח חכמים נוחה הימנו. עוד הביא מה שכתבו הראשונים שלא להיות גם בהעברת ירושה של מקצת מן הנכסים. ולכן העלה לחלק שמעיקר הדין אין להעביר כל נכסיו, ומידת חסידות שלא להעביר אפילו מקצת מהנכסים ושלא לסייע בידי המעביר, אך כתב שלצורך צדקה אין קפידא להעביר מקצת מנכסיו מהירושים.

והביא שם את דברי המאירי (ב"ב קלג:) בהוראה ברורה כיצד ראוי לאדם לנהוג בממונו לאחר מותו: לא סוף דבר כתב לאחרים והניח את בניו שאין רוח חכמים נוחה הימנו, אלא אפילו הקדיש כל נכסיו והניח את בניו עניים אין רוח חכמים נוחה בכך, והבנים אצל נכסי אביהם כעין מוחזקים הם מיהא במקצתם, והמשיל לאותם מהם מכל וכל אין רוח חכמים נוחה הימנו. אלא יהא כל אדם נותן חוקו לכל דבר, ומכלכל את העניים כראוי להם, 'קדיש' ויתן, ויוריש, וזהו כבודו וכבוד שמם. ואפילו אין בניו נוהגים כשורה, שמא יצא מהם מי שהוא ראוי לכך, ואם חושש להפסד ממונו ימנה להם אפוטרופוס הזריז בשמירתם, ויעשה הוא המוטל עליו ודעת קונו מה שתרצה תעשה.

וכה כתבו תלמידי רבינו יונה (שיטמ"ק כתובות ג.): המבזבז אל יבזבז יותר מחומש, והני מילי מחיים, אבל בשעת מיתתו יכול לבזבז ולעשות כרצונו, כדחזינן בעובדא דמר עוקבא שעשה צדקות הרבה בחייו ובשעת פטירתו מנה הכל ואמר 'זוודין קלילין ואורחא רחיקא' מני ובזבזנהו לכולהו נכסי, ואפילו בשעת מיתתו נראין הדברים שאע"פ שיכול לבזבז יותר מחומש, מכל מקום אין לו לבזבז הכל לגמרי אלא שניח קצת ליורשיו.

